

УДК: 339.9

М. Бондаренко, аспірантка
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ПРОБЛЕМАТИКА ПОНЯТТЯ "КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ" ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЙОГО ПОХІДНИХ

У статті окреслено проблеми формування понятійного апарату конкурентоспроможності, розкрито результати дослідження в теоретичній площині, висвітлюється наукова спадщина вітчизняних та зарубіжних науковців, проводиться комплексний аналіз понятійного апарату основних теоретичних питань конкурентоспроможності за допомогою методу аналізу та синтезу й формується комплексне уявлення про диференціацію поняття та його похідних.

Ключові слова: конкурентоспроможність, конкурентність, ефективність, конкурентоспроможність національної економіки, конкурентоспроможність галузі, міжнародна конкурентність галузі, конкурентоспроможність регіону.

Бондаренко М. Проблематика понятия "конкурентоспособность" и дифференциации его производных.

В статье определены проблемы формирования понятийного аппарата конкурентоспособности, раскрываются результаты исследования в теоретической плоскости, освещается научное наследие отечественных и зарубежных ученых, проводится комплексный анализ понятийного аппарата основных теоретических вопросов конкурентоспособности на основе методов анализа и синтеза, а также формируется комплексное представление о дифференциации понятия и его производных.

Ключевые слова: конкурентоспособность, конкурентность, эффективность, конкурентоспособность национальной экономики, конкурентоспособность отрасли, международная конкурентность отрасли, конкурентоспособность региона.

Bondarenko M. "Competitiveness" conception problematic and its derivatives differentiation.

The article identifies competitiveness problems for instrument concept forming, covers research results in theoretical field, highlights scientific heritage of contemporary and foreign scientists, provides complex analysis of instrument concept for main theoretical competitiveness questions based on analysis and synthesis and forms complex representation of its derivatives differentiation.

Key words: *competitiveness, efficiency, national economy competitiveness, branch competitiveness, international branch competitiveness, regional competitiveness.*

Однією з основних економічних категорій сьогодення є конкурентоспроможність, що в загальному вираженні показує здатність до конкуренції на тому чи іншому ринку [1, С.3–6]. Стрімкий розвиток світогосподарських процесів, інтенсифікація проявів глобалізації змушує країни по-новому поглянути на конкурентне середовище національних економік. В умовах ринкових відносин відбувається зіткнення інтересів різних країн, але економічний виграш отримують лише ті, що мають сильні конкурентні переваги.

Дослідження суті теоретико-методологічної бази конкурентоспроможності відображені в працях українських науковців, серед них Я.Б. Базилюк, Я.В. Белінська, І. Бідзюра, О.Г. Білорус, А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, Б.В. Губський, Я.А. Жаліло, Б.Є. Кваснюк, А.К. Кінах, І.В. Крючкова, В.Є. Новицький, Ю.М. Пахомов, В.П. Семиноженко, О.А. Швиданенко, О.С. Шнипко. Вагомий вклад у формування понятійного апарату конкурентоспроможності внесли такі зарубіжні вчені: росіяни В.І. Відяпін, А. Воротніков, А.В. Єрмішина, Н.Я. Калюжнова, В.В. Меркушов, К.А. Парахін, В.Н. Парахіна, Ю.К. Перський, А.З. Селезньов, І.А. Спірідонов, М.В. Степанов, Р.А. Фатхудинов, Б.А. Чуб, Л.С. Шеховцева, європейці Т. Джейдер та М. Хануз, японець Кенічі Омас, американський вчений М. Портер.

У даній роботі нами зроблена спроба уточнення понятійного апарату конкурентоспроможності та представлено оригінальне визначення поняття конкурентності.

Стаття має на меті розгляд основних теоретичних питань конкурентоспроможності, вивчення вітчизняного та світового досвіду з даної проблематики, спробу формування комплексного понятійного апарату конкурентоспроможності та її похідних.

Питанню визначення понятійного апарату конкурентоспроможності економічних суб'єктів різного рівня присвячено доволі багато наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, тому розгляд історичної ретроспективи тлумачення поняття "конкурентоспроможність" буде доречним. Загальноприйняте тлумачення терміна конкурентоспроможності

на макрорівні наводить електронний ресурс Wikipedia: "Конкурентоспроможність країни – це сукупність властивостей, притаманних національній економіці, які визначають здатність країни конкурувати з іншими країнами" [2]. Таке тлумачення – дуже узагальнене та дозволяє отримати лише поверхове уявлення про зміст економічного явища. Подальший огляд та вивчення наукового вітчизняного й світового досвіду в дослідженні заданої тематики дозволить глибше проникнути в сутність поняття та визначити його особливості.

В економічній енциклопедії поняття конкурентоспроможності зафіксовано як "здатність економіки однієї держави конкурувати з економіками інших держав за рівнем ефективного використання національних ресурсів, підвищення продуктивності народного господарства й забезпечення на цій основі високого та постійно зростаючого рівня життя населення" [3, С. 814].

Філософське бачення суті поняття констатує академік Ю.М. Пахомов: "конкурентоспроможність – це все необхідне, що визначає успіх чи, навпаки, невдачі країни" [4, С.9].

Чисельність робіт із заданої тематики свідчить про проблеми в формуванні єдиного понятійного апарату поняття та відмінність у підходах та рівнях дослідження. Нами виокремлено п'ять рівнів та чотири підходи наукового дослідження. Більшість науковців розглядають конкурентоспроможність з позиції національної економіки, галузі, регіону, економічних суб'єктів та товару. Відмінність у рівнях конкурентоспроможності зумовлює відмінність у підходах дослідження та дозволяє нам виокремити наступні підходи: глобальний, інвестиційно-інноваційний, ресурсний та факторний (табл. 1).

Т а б л и ц я 1

Під-хід	Представники	Визначення
Глобальний	О. Білорус І. Вітер В. Новицький О. Швиданенко	Глобальна конкурентоспроможність виражається в трансформаційних процесах економічної політики держави в політику підвищення її світогосподарської конкурентоспроможності [4, С.15] "Глобальна конкурентоспроможність країни складається із діалектичного поєднання споживчої та виробничої конкурентоспроможності" [12, С.4–5]

Продовження т а б л. 1

Під-хід	Представники	Визначення
Інвестиційно-інноваційний	І. Крючкова В. Новицький К. Омас М. Портер Б. Райзберг А. Філіпенко О. Швиданенко	Конкурентоспроможність національної економіки в комплексно-інтегрованій площині – "здатність виробляти товари, що користуються попитом на світових ринках, можливість залучати іноземні капітали завдяки сприятливому підприємницькому клімату, привабливість національної території для життєдіяльності людини, наявність висококваліфікованих фахівців" [13, С.507] Національна конкурентоспроможність формується під впливом інноваційної стратегії з формування довгострокової конкурентної переваги [14, С.15–19]
Ресурсний	Я. Базилюк А. Гальчинський О. Любіцева В. Нордхауз П. Самуельсон І. Спірідонов І. Фамінський О. Шнипко	Конкурентоспроможність – "економічна категорія, що характеризує стан суспільних відносин у державі щодо забезпечення умов стабільного підвищення ефективності національного виробництва, адаптованого до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту на основі розкриття національних конкурентних переваг та досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів" [15, С.6] "Конкурентоспроможність – це таке поняття, яке не лише більш повно відображає вимоги ринку, але й ... орієнтує суб'єктів конкурентної боротьби на активні дії щодо завоювання ринкових позицій, їх утримання, зміцнення та розширення" [7, С.74]
Факторний	І. Бідзюра Б. Кваснюк Б. Губський	"Конкурентоспроможність країни є не чим іншим, як сукупністю притаманних конкретній національній економіці факторів, здатних забезпечити пропозицію товарів і послуг, виготовлених за умов застосування новітніх технологій, вільного і справедливого ринку та зростаючих доходів населення, що є прийнятним для міжнародної торгівлі за співвідношенням ціна-якість" [8, С.53] "...оцінювати дієздатність держави слід також і з огляду на її спроможність забезпечити... створення економічних, політичних та соціальних передумов реалізації наявних (у тому числі потенційних) конкурентних переваг" [16, С.79]

У сучасних умовах особливо гостро стоїть питання конкурентоспроможності національної економіки. Проте, незважаючи на

множинність публікацій, не існує теорії, яка пояснювала б суть національної конкурентоспроможності. Про це заявляють як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Крім того, не існує навіть загальноприйнятого терміна для вираження суті даного поняття. Ґрунтовно дослідженням питання національної конкурентоспроможності в Україні займається Національний інститут стратегічних досліджень. Вагомий вклад у розвиток дослідження економічної категорії вносять науковці Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України та Інституту економіки та прогнозування НАН України.

Пояснення конкурентоспроможності національної економіки відображено в монографії, авторами якої є Я.А.Жаліло, Я.Б.Базилюк, Я.В.Белінська, С.В.Давиденко, В.А.Комаров: "...основним предметом конкуренції в масштабах національної економіки є ...саме доступ до використання обмежених ресурсів. Таким чином, говорячи про конкурентоспроможність національної економіки, слід зважати не лише на позиції національних товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках, але й на спроможність національної економіки до виконання її цільових функцій. Принципова важливість наведеного вище визначення полягає у поєднанні цільових функцій суб'єктів господарювання (ефективність використання ресурсів) та держави (добробут населення)" [5, С.9–10]. З огляду на вищезазначене роз'яснення, авторами [5] пропонується стисле поняття національної конкурентоспроможності, що виражає "здатність економічної системи забезпечувати соціально-економічну оптимальність за будь-якого впливу внутрішніх та зовнішніх чинників" [5, С.13]. Подальша розробка даної проблематики сприяла появі ширшого терміна: "національна конкурентоспроможність... є підтримання усього комплексу параметрів розвитку макроекономічної системи країни (грошово-кредитної системи, фіскальних показників, співвідношення попиту та пропозиції, розвитку фізичного та людського капіталу, науково-технологічного розвитку тощо) на рівні, який дає підстави очікувати стабільне та адекватне становище країни у світовій економічній системі, в потоках товарів, капіталів, інформації, інших ресурсів... у даному контексті конкуренція ведеться вже не стільки за місце у міжнародному

поділі праці, скільки за статус країни у глобальних політико-економічних процесах" [5, С.27–28]. Таким чином, запропоноване тлумачення Національного інституту стратегічних досліджень найбільш повно відображає кінцеві цілі забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та враховує її композитний ефект.

Огляд трактовок поняття національної конкурентоспроможності зарубіжними дослідниками наведено в праці М. Портера "Конкуренція". Деякі з них схиляються до думки, що поняття визначається як "явище макроекономіки, що управляється такими факторами, як валютний курс, відсоткові ставки і дефіцит бюджету...". Інші зазначають, що конкурентоспроможність національної економіки є "...результатом надлишку робочої сили ...залежить від наявності природних ресурсів". Політичні процеси всередині різних країн дозволяють деяким науковцям стверджувати, що "конкурентоспроможність управляється урядом: цілеспрямованість, лобізм, субсидування...". Популярне на сьогодні трактування конкурентоспроможності на заході пояснюється "відмінностями практики управління в різних країнах, що включає взаємовідносини між менеджментом та робочою силою" [6, С. 209–215].

Незважаючи на доволі велику кількість робіт, присвячених вивченню конкурентоспроможності, потрібно зазначити, що основне питання при дослідженні національних економік приділяється вивченню та оцінці ефективності ресурсно-виробничого потенціалу економіки в цілому, а більш прогресивне бачення включає важливість інновацій. Нами пропонується уточнення та узагальнення трактування поняття конкурентоспроможності національної економіки: **конкурентоспроможність національної економіки** – це система поєднання наявних умов та конкурентного потенціалу для задоволення потреб сучасного економічного розвитку суспільства в рамках глобалізаційних процесів з акцентом на актуальні імперативи сучасного розвитку.

Проблеми з формуванням поняття стосуються не тільки визначення національної конкурентоспроможності. Наукові дебати точаться також навколо конкурентоспроможності галузі. В спробах визначення галузевої конкурентоспроможності науковці Національного інституту стратегічних досліджень

зазначають, що "галузь у ринковій економіці не є єдиною структурною одиницею і конкуренції між галузями як такими не існує. Конкурують між собою та із зарубіжними підприємствами окремі підприємства певної галузі. Тому галузь не може розглядатися як повноцінний суб'єкт конкурентоспроможності як такий, проте може включати в себе більше чи менше конкурентоспроможних підприємств" [5, С.22]. Дещо схоже припущення висуває М. Портер та констатує, що в конкурентному змаганні беруть участь не країни, а саме економічні кластери [6, С.297–300; С.334–338].

Проте потрібно відзначити, що формують галузь як складову конкурентоспроможності національної економіки не тільки найбільш конкурентоспроможні економічні суб'єкти, але й ряд інших факторів матеріального та нематеріального характеру. Тому резюмуючи, можна зазначити, що підприємства та їх об'єднання є лише частковим суб'єктом галузевої конкурентоспроможності. А **конкурентоспроможність галузі** формує сукупність суб'єктів економічного господарювання та матеріальні й нематеріальні активи національної економіки. При цьому рівень **міжнародної конкурентності галузі** визначається ефективністю застосування наявних конкурентних переваг даними суб'єктами господарювання.

У зв'язку з тенденціями розвитку сучасних світогосподарських процесів конкурентоспроможність почала розглядатися як окрема теоретична та практична проблема економічного розвитку [1, С.4]. Проте, як вважають вчені-економісти, на сучасному етапі відсутня загальноприйнята теорія міжрегіональної конкуренції та конкурентоспроможності, про що свідчить розмаїття напрямків та методологічних концепцій у дослідженнях.

Як показує огляд робіт провідних вітчизняних та зарубіжних науковців, найчастіше автори в дослідженні поняття "конкурентоспроможність регіону" виділяють наступні критерії визначення суті даного економічного явища:

- високий рівень життя населення;
- реалізація економічного потенціалу;
- диверсифікований ринок фінансів;
- інвестиційна привабливість країни;
- створення сприятливого бізнес-середовища.

Це свідчить про різноплановість дослідження конкурентоспроможності та відсутність єдиного підходу до аналізу поняття.

Нами зроблена спроба сформуванню узагальнююче трактування поняття конкурентоспроможності регіону: **конкурентоспроможність регіону** – це можливість використання конкурентного потенціалу національної економіки та наявних конкурентних переваг з метою гармонізації економічного розвитку територіального формування.

Іншим невивченим питанням у сучасній науці є поняття конкурентності. Відсутність визначеності в трактуванні поняття "конкурентоспроможність", різноплановість економічних поглядів та інтенсифікація проявів конкуренції під впливом глобальних процесів економічної інтеграції національних економік в єдиний світовий простір призвело до популяризації терміна та його широкого застосування, що спричинило викривлення основної суті поняття. Дуже часто поняття конкурентоспроможності та конкурентності вживаються як тотожні [7, С.75]. Так, автор О.С.Шнипко в своїй праці фіксує факти заміщення змісту поняття конкурентоспроможності на поняття ефективності. Ототожнення даних понять є недоречним, так як ефективність є складовою конкурентоспроможності. Вирішення проблеми змістового ототожнення пропонує Б.Є.Кваснюк [8], ввівши поняття "конкурентного процесу" для опису явища конкуренції та поняття "конкурентного результату" для визначення ефективності конкурентного процесу [8, С.35]. П.Самуельсон та В.Нардхауз застерігають від ототожнення конкурентоспроможності з продуктивністю, яка вимірюється об'ємом виробництва на кожну одиницю використаних факторів виробництва [9, С.1140]. З метою уникнення подальшого змістового заміщення й ототожнення цих понять, нами пропонується ввести в використання поняття **конкурентності**. Це дозволить встановити змістове обмеження та внести ясність у дефініції конкурентоспроможності, конкурентності та ефективності. Термін "конкурентність" іноді можна зустріти в наукових працях російських колег, але в даному випадку ми бачимо заміщення терміна "конкурентоспроможність".

На наш погляд, право на існування мають всі три поняття: "конкурентоспроможність", "ефективність", "конкурентність". Але потрібно чітко розуміти, що дані поняття мають суттєву змістову відмінність. Ми вважаємо, що наукова думка недооцінює гостроту питання. Так, якщо говорити про конкурентоспроможність, то береться до уваги не тільки наявний стан, але й потенціал та перспективи. Інакше кажучи, ми відповідаємо на питання "спроможний чи неспроможний", "є потенціал чи немає".

На жаль, у наукових роботах не знайшло відображення дослідження конкурентності, проте багато робіт присвячено вивченню ефективності. Я.А.Жаліло говорить про ефективність "...як здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання" [10, С.99].

Потрібно зважати на те, що використання терміна "ефективність" для опису конкурентного стану є не зовсім доречним, так як ефективність використання конкурентного потенціалу та переваг не завжди впливає на підвищення показників у конкурентній боротьбі. Суть ефективності має на меті визначення ступеня використання як потенціалу конкурентних переваг, так і безпосередньо конкурентні переваги галузі чи національної економіки. Це зумовлено пріоритетністю основних конкурентних переваг відповідно до стадії розвитку. Не потрібно нівелювати ефективність другорядних переваг, хоча їх вплив на стан конкурентності – не визначальний (наприклад, інноваційна та ринкова складова України, природні ресурси): "показник розвиненості ринку України – одна з конкурентних переваг, що не мають особливої ваги на даній стадії розвитку країни. Така конкурентна перевага, як інновації – зона відносної конкурентної переваги. Хоча інновації можуть не мати вирішального значення для країни на такій стадії розвитку, як Україна, нівелювати інноваційну здатність країни – недоречно. Добре функціонуюча система інтелектуальної власності може зробити більший внесок у покращання інноваційної здатності країни, ніж великі об'єми інвестицій" [11, С.13].

Іншим прикладом можуть слугувати природні ресурси Швейцарії, Франції та України. Зазначені країни мають мальовничі краєвиди та багату флору й фауну, природний ресурс є конкурентною перевагою та значно впливає на їх конкурентоспроможність. Але якщо розглядати процес конкурентності, то в своїй політиці Швейцарія та Франція максимально використовують дану конкурентну перевагу та висувають її серед основних своїх переваг у конкурентній боротьбі, а Україна має тільки значний конкурентний потенціал у використанні даного ресурсу і на поточний стан конкурентності даний ресурс має занадто слабкий вплив. Тому в визначенні конкурентоспроможності України природні ресурси займають чільне місце, так як потенціал даного ресурсу дуже великий, а фактично Україна використовує дану конкурентну перевагу занадто слабо в конкурентній боротьбі через ряд супутніх проблем та обмежень (незначна захищеність довкілля, слабка транспортна та готельно-ресторанна інфраструктура, відсутність дистрибуції пізнавальної інформації та підтримки туристичної галузі з боку держави на міжнародній арені. У загальному заліку Україна займає 104-е місце з понад більше як 130 країн-учасниць у рейтингу конкурентності туризму 2008). Деякий зсув у даному питанні може зробити Євро-2012.

Як видно з наведеного прикладу, не всі конкурентні переваги вступають у конкурентну боротьбу та визначають конкурентність. Ефективність та інтенсифікація інтеграції конкурентних переваг у конкурентну боротьбу впливає на швидкість переходу до наступної стадії розвитку країни. Тому конкурентоспроможність відображає можливість, а ефективність виражає якість. Звідси ми робимо висновок, що *ефективність* – це якість використання конкурентних переваг та потенціалу. Розрізненість та сегментація уявлення про якісні показники конкурентної боротьби можуть спровокувати нову хвилю невідповідності трактувань та заміщення. Тому для дефініції ефективності конкурентної боротьби автором запропоновано використовувати поняття "конкурентність". *Конкурентність* – це результируюча ефективність реалізації наявних конкурентних переваг, характерних для стадії розвитку, в боротьбі за отримання

економічної вигоди. Коротко резюмуючи дослідження дефініцій понятійного апарату процесу конкурентної боротьби, ми можемо зробити висновок, що конкурентоспроможність виражає можливість, ефективність показує якість, конкурентність характеризує стан.

Отже, конкуренція та конкурентні процеси стали рушійними елементами сучасного розвитку світового господарства. Наявність та створення конкурентних переваг є критичним для благоустрою країни. Наукові дослідження показали, що існує ряд проблем у формуванні єдиного понятійного апарату поняття конкурентоспроможності. Наявність множини наукових робіт свідчить про гостроту питання. Поширення набули концепції інноваційно-інтеграційного розвитку, що найбільш повно відповідають вимогам сьогодення. Важливим є питання вирішення проблеми заміщення економічних понять в описі тих чи інших процесів, що було спровоковано широкою вживаністю поняття. Ретельне вивчення питання конкурентоспроможності та диференціації його похідних дає можливість більш точно визначити сутність поняття, сформувавши його понятійний апарат. Дане дослідження дозволило нам окреслити основні рівні конкурентоспроможності, визначити підходи в формуванні поняття. Нами була зроблена спроба вдосконалити понятійний апарат конкурентоспроможності, ввести трактування поняття конкурентності, що, сподіваємось, дозволить уникнути плутанини та ототожнення в визначенні економічних явищ та процесів у майбутньому.

Список використаної літератури

1. Чайникова Л.Н. Методологические и практические аспекты оценки конкурентоспособности региона / Л.Н. Чайникова. – Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2008. – 148с. http://uk.wikipedia.org/wiki/Конкурентоспроможність_країни
2. Економічна енциклопедія: [в 3 т.]. / гол. редкол.: Гаврилишин Б.Д. (голова) [та ін.]. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – Т.1: А (абандон) – К (концентрація виробництва). – 2000. – 864с.
3. Конкурентоспроможність і сталий розвиток у глобальній перспективі: зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конф., 24 червня 2005 р. / НАНУ, ІСЕМВ [та ін.]. – К.: ІСЕМВ, 2001. – 203с.

4. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я.А. Жаліло, Я.Б. Базилюк, Я.В. Белінська, С.В. Давиденко, В.А. Комаров; За ред. Я.А. Жаліла. – К.: Знання України, НІСД, 2005. – 388с.
5. Портер М. Конкуренция / М. Портер; пер. с англ. О.Л. Пелявского, А.П. Уриханяна, Е.Л. Усенко, И.А. Шишкиной. – М.: Вильямс, 2005. – 608с.
6. Шнипко О.С. Конкурентоспроможність України в умовах глобалізації / О. С. Шнипко; Ін-т економ. та прогнозув. – К.: Експерс, 2009. – 456с.
7. Конкурентоспроможність національної економіки / за ред. д.е.н. Б.Є.Кваснюка. – К.: Фенікс, 2005. – 582с.
8. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхауз. – М.: Вильямс, 2008. – 1360с.
9. Жаліло Я.А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку/Я.А. Жаліло //Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С.99.
10. Hanouz M. Assessing competitiveness of nations: the global competitiveness index / M. Hanouz, T. Geiger // The Ukraine competitiveness report 2008. – Geneva: WEF, 2008. – 266 p.
11. Швиданенко О.А. Глобальна парадигма конкурентоспроможності: імперативи становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня доктора екон. Наук: спец. 08.00.02. "Світове господарство і міжнародні економічні відносини" / О. А. Швиданенко. – К., 2007. – 32с.
12. Новицький В.Є. Міжнародна економічна діяльність України / В.Є.Новицький. – К.: КНЕУ, 2003. – 948с.
13. Омае К. Мышление стратега / К. Омае; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 215 с.
14. Базилюк Я. Б. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення / Я. Б. Базилюк. – К.: НІСД, 2002. – 132с.
15. Бідзюра І. Держава в умовах розгортання системних реформ // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 79.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2011 р.